

О. П. Поліщук, канд. філос. наук

ЕСТЕТИЧНІ НАЧАЛА МИСЛЕННЯ

Серед проблем, які цікавлять нині фахівців різних наукових галузей, проблема природи та специфіки людського мислення є однією з найбільш важких для дослідження, але водночас цікавих і захоплюючих. Хоча б тому, що, як зазначив І. П. Павлов, мислення виступає знаряддям вищого орієнтування людини в оточуючому світі та у собі самому.

Феномен мислення виступає на сьогодні предметом міждисциплінарного комплексного аналізу. Фізіологією досліджуються механізми функціонування людського мозку як субстрату мислительних актів. У межах психології вивчається загалом мислення як пізнавальний процес людини та його окремі види у залежності від характеру використаних засобів та рівнів узагальнення, ступеня активності особистості, відповідності дійсності тощо. Кібернетика приділяє увагу мисленню як інформаційному процесові у системі взаємодії "людина — дійсність", зосереджуючись на аналізові спільного та відмінного у функціонуванні мислительної активності людини та штучного інтелекту — в роботі комп'ютера. Філософією осмислюється мислення з позицій оцінки його як інформаційної діяльності, зорієнтовуючої

людину у її практичній діяльності, творчості та ставленні до світу і себе самої.

Діяльність мозку та людського мислення порівнюється з "чорним ящиком": більш-менш зрозуміло, що активує мислительні процеси, очевидним виступає і продукт — думка або образ, дія чи стан, породжені специфічною мозковою активністю — мисленням. Однак мало ясным продовжує залишатися саме мислення в функціонально-змістовому і процесуальному аспектах. Вимагає подальшого дослідження і його причинно-факторна система, особливо при розгляді її в індивідуально-ціннісному та культурно-ціннісному вимірах. Позалогічний момент у процесі мислення теж потребує більш поглибленого вивчення. Можливо, саме тому вважається — в ХХІ столітті феномен людського мислення стане одним з найбільш важливих і актуальних явищ, котрі будуть поглиблено вивчатися сучасною наукою. Естетика, як "наука про досконале у світі явищ, про досконалість чуттєвого пізнання й удосконалення смаку"¹ людини, теж не може стояти осторонь питання природи і специфіки людського мислення. Зокрема, коли мова йде про потен-

ціал естетичних чинників у системі детермінації даного явища.

При роздумах над проблемою впливу естетичних факторів на мислительний процес людини будемо враховувати результати психологічних розвідок, які дають цінні для філософського аналізу даного питання емпіричні дані. Мова йде, передусім, про ідеї дослідників "невербалістів", які дотримуються думки про можливість існування людського мислення не лише на основі мови (І. П. Павлов, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. П. Ардентов, Б. А. Се-ребренников тощо).

Також нами будуть враховуватися положення концепції установки, в межах котрої підкреслюється єдність пізнавального, емотивного і конативного процесів у людській творчості та пізнанні. Іншими слорами, будь-яка думка чи вчинок людини з цієї точки зору вважаються наслідком низки сумарно впливаючих на неї ситуативних чинників (Т. Кеніг, О. М. Лебедев-Любимов, Ч. Сендідж, Д. М. Узнадзе, В. Фрайбургер). Установка — це схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій або дій, набула схема спрямованості оцінки ситуації, готовність до формування певної думки, заданість дії у певному напрямі. Вона зазвичай включає у себе пізнавальний, емоційно-чуттєвий та діяльніший компоненти. І може проявлятися у різних сферах психічного життя. Існують моторні, перцептивні, інтелектуальні установки. За спрямованістю вони бувають етнічними, релігійними, соціальними, пізнавальними тощо. Їх функціонування в мисленні та діяльності людини може мати як усвідомлений, так і неусвідомлений характер.

Серед філософських праць, які викликали зацікавленість, насамперед, заслуговує на увагу праця М. К. Мамардашвілі "Естетика мислення", в якій наголошується, що естетичне начало людського мислення полягає в змістопородженні простору художнього твору, і у ньому відбувається народження думки під час творчого акту або ж при сприйнятті мистецької новації. І таке змістопородження простору має, немовби, два вектори: зовнішній і внутрішній. Перший утримує у собі "потаємну істину" про реальність, він спрямований на усвідомлення життя в усій його багатогранності. А

інший надає знання про нас самих, оскільки націлений на пізнання і розкриття глибин внутрішнього життя самої особистості. Тому він утримує у собі неначе приховане знання про особистість².

Торкається проблеми естетичного начала мислення В. С. Біблер при аналізі творчого мислення як внутрішнього діалогу в книзі "Мислення як творчість". На його думку, "естетичне начало... входить у мислення як необхідність логічно подати не уподібнення мисленню, логіці суб'єкта мислення, суб'єкта, що спирається не на логіку."³ У цьому, з точки зору автора, полягає естетичний парадокс мислення.

Також слід зазначити працю Є. Л. Певницької "Естетика та мислення", в якій характерними ознаками естетичного мислення, як особливого різновиду людського мислення загалом, називається, по-перше, наявність у ньому інтуїтивного компонента, і, по-друге, тісний зв'язок з переживанням, емоціями, почуттями. До того ж, як зазначає автор, у "естетичній свідомості функціонують невербальні структури, продукт яких погано піддається опису та оформленню в поняттях".⁴

При опрацюванні питання значення естетичних начал мислення людини в системі його детермінації та їх специфікуючих характеристик будемо виходити з такого розуміння цього феномена. Мислення в найбільш загальному розумінні — це оперування образами, символами, судженнями, поняттями, ідеями, переконаннями чи намірами. Іншими словами, це особлива, інформаційна діяльність людини, пов'язана з символічною обробкою інформаційних сигналів та повідомлень, формуванням понять і суджень, творчістю тощо. Її специфічними ознаками є символічний, ідеальний характер протікання, імпліцитність, недоступність безпосередньому спостереженню. Як процес опосередкованого, узагальненого пізнання, мислення виступає способом типізації інформації про світ, що розкриває необхідні зв'язки, властивості, тенденції розвитку об'єктів дійсності. Тут має місце моделювання не випадкових відношень елементів зовнішнього світу, якому притаманний узагальнений та опосередкований характер фіксування і відображення дійсності. Внаслідок цього людиною набуваєть-

ія №1—2005 (№15)

ся здатність до планування своїх дій та передбачення їх наслідків.

Для нас важливим є те, що мислення виступає інформаційним процесом, притаманним особистості з певними і саме їй властивими здібностями, життєвим досвідом, ціннісними орієнтаціями, мотивацією тощо. Саме у такому аспекті ми будемо розглядати феномен людського мислення. Це по-перше.

Мислення є процесом розуміння світу, інших людей та самого себе. Думка зорієнтовує особистість стосовно різноманітних предметів, явищ чи процесів реальності. Вона націлена на пошук зв'язків між фрагментами дійсності чи елементами цілого, фактами соціального буття або феноменами внутрішнього світу. Серед співвіднесення фактів, феноменів, елементів або що за ознаками "схожість — відмінність", "причина — наслідок", "бажане — можливе", "цінне — не потрібне", "приємне — не приємне", "досконале — не досконале", "прекрасне — відразливе" тощо в акті мислення людина набуває життєво важливої для неї на певний момент часу інформації, але не лише її. Крім актуальної інформації про світ і себе набуваються, немов би побічно, знання неактуального характеру. І вони можуть виступити важливим евристичним підґрунтям для посилення результативності мислительного акту. Це по-друге.

Третьою специфічною характеристикою людського мислення, яка буде враховуватись у нашому дослідженні, є те, що думка людини не обов'язково має суб'єктно-предикативний і логіко-дискурсивний характер. Так, вона може часто набувати мовного вираження, в тому числі вербально-знакової форму. "Мислительні операції здійснюються за допомогою мови та мовних знаків, які є засобом акумуляції, формалізації та трансляції інформації".⁵ Однак, коли мова йде про форми функціонування мислення, напевно чи доцільно зводити їх тільки до судження, умовисновку, ідеї. Адже, думка може виникати як реакція на емоційно-почуттєвий стан людини. У такому випадку вона виражатиме зв'язок низки образів, які мають пізнавальне чи прагматичне значення. Тому продуктом мислення може бути також і символ, мотив наступних дій та подібне.

Враховуючи, що існують образно-спрямоване та абстрактне мислення (за харак-

тером побудови мислительних актів і формами їх реалізації), результатом мислительного акту, на нашу думку, не обов'язково виступатиме експлікована, вербально артикульована думка. Дискурс сприяє появі предикативного, експлікованого знання, поданого у словесній формі. Мислення у даному випадку нерозривно пов'язане з мовою. Дискурс також формує чітко окреслений та усвідомлений мотив діяльності або ціннісну орієнтацію особистості, що зумовлює її практичні дії, теоретичні пошуки, творчість та подібне. Але мислення на певних етапах опрацювання проблеми може набувати позалогічного, інтуїтивного характеру. Воно базується передусім на безпосередніх чуттєвих сприйняттях і безпосередньому відображенні предметів, явищ об'єктивного світу. Важливого значення тут набуває уява і фантазія.

Позитивне значення інтуїтивного здогаду, передусім у творчому пошуці, підкреслюється достатньо часто митцями, вченими, винахідниками. Інтуїція визнається важливим евристичним чинником творчості. Наприклад, А. Ейнштейн стверджував, що вірить в інтуїцію, натхнення, уяву. Уява, на його думку, важливіша за знання, адже знання обмежене, уява ж охоплює все на світі, стимулює прогрес та виступає джерелом еволюції.

Знання, здобуте інтуїтивним шляхом, може мати (і найчастіше має) не експлікований характер. І не завжди воно вербально артикулюється. Мотиви діяльності особистості у такому випадку матимуть позасвідому (чи неусвідомлену) форму. Мислення у даній ситуації набуває позалогічного характеру протікання. Дослідниками підкреслюється, що поява такої своєрідної за походженням думки, скоріше за все, обумовлена її формуванням на основі образно-спрямованого мислення людини (І. Я. Березна, Р. М. Грановська, Г. У. Лихошерстних, І. М. Морозов, А. А. Налчаджян, О. В. Славін). Завдяки йому вирішується окреслене завдання чи актуальна проблема через своєрідну схематизацію досвіду: оперування, насамперед, зоровими образами і символами. Тут відбувається, як зазначає С. В. Овчаренко, "інерціональне структурування інформації, в якому увага акцентується не на запереченні раціонального (розумного) начала, а на ін-

ЕСТЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У РАКУРСІ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

шому способі структурування інформаційного поля"⁶.

Образи виступають інформаційним підґрунтям людського мислення. І слід врахувати, що вони виконують не тільки регулюючу і пізнавальну, а й естетичну функції. Адже, людина не тільки відчуває, або уявляє щось. Достатньо часто вона ще й прагне відчувати, переживати, уявляти. В окремих випадках таке прагнення стає настільки значним, що особистість цілеспрямовано включається в естетично-рецептивну, художньо-рецептивну або художньо-творчу діяльність.

Включення особистості у різні види естетичної діяльності, наявність у неї розвинутих і стійких естетичних ціннісних орієнтацій, ідеалів, смаків у системі її духовного ■"життя сприятиме розвитку та активуванню у неї саме образно-спрямованого мислення при опрацюванні практичного завдання чи теоретичної проблеми у творчому процесі або екстремальній, пізнавальній, життєвій, практичній ситуації. Адже, естетичне начало у духовній діяльності особистості формує у неї досвід фіксування, оперування образами* і символами** — конкретно-наочними та умо-осяжними, у тому числі й художніми.

Специфікою мислення є його опосередкований характер. Людина набуває знань, циркулюючих у культурі і набутих теоретичною та практичною діяльністю значної кількості людей, норм поведінки, схем та установок самого мислення, наприклад, щодо способів вирішення практичних завдань чи процедур подолання теоретичних проблем. Але водночас мислення має суто особистісні особливості, обумовлені індивідуальним досвідом, світоглядними установками, ціннісними орієнтаціями, загальнокультурним розвитком тощо. Особистісне начало у мислительних актах набуває особливої значущості, коли мова йде про активізацію саме образно-спрямованого мислення.

Під образом (лат. species — вид) розуміється суб'єктивна картина світу або його елементів, обумовлена чуттєво сприйнятими ознаками та уявними, гіпотетичними, умоосяжними конструктами.

"Поняття символу (грец. symbolon — знак, прикмета, ознака) трактується нині достатньо багатозначно. Це зображення, яке немов би виступає заміном якогось предмета, маючи не схожу з ним форму (трикутник як заміник жіночої фігури), чимось подібну (знак пішохідної доріжки), або ж ним є абстрактне поняття (наприклад, зображення сови як символ мудрості), а також письмовий знак, який описує певну якість, величину, процес — букви алфавіту, цифри, ноти, математичні символи (Фолі Дж. Енциклопедія знаків і символів. — М., 1997. — С. 11). Ми вживаємо поняття символу у розумінні образу, що репрезентує певний предмет, зміст та відношення, характерною ознакою якого є його багатозначність.

З нашої точки зору, *цариною естетики мислення, насамперед, виступає індивідуально-ціннісна спрямованість кожного конкретного мислительного акту (в причинно-факторному та змістово-результативному аспектах) як проекції духовного життя людини.* Кожна особистість — неповторний мікросвіт, не тотожний іншому, особливо, коли мова йде про її духовний світ. Його елементами виступають різні феномени: релігійні переконання, світоглядні установки, знання, моральність, естетичні ідеали і смаки та подібне. Переважна більшість з них мають конкретно-історичне походження і привласнюються особистістю у процесі соціалізації, наприклад, моральні цінності. Але естетичний компонент духовного життя і духовної діяльності особистості ґрунтується переважно на транс-історичних культурних та індивідуально значущих феноменах — прагненні до самореалізації, бажанні творчості, насолоді красою, пошуді гармонійних предметних форм та їх композицій, створенні досконалих артефактів тощо. Тому можна допустити, що *естетичні чинники мислення як проекції духовного життя особистості ґрунтуються саме на таких позаісторичних началах, зміст котрих суто індивідуально значущий.*

У праці Є. П. Нікітіна "Духовний світ: органічний космос чи всесвіт, що розбігається" нам зустрілась цікава думка. Автором підкреслюється, що життя людини модельно можна представити як три "космоси" — природний світ, світ суспільства та індивідуальний світ особистості. "Людина здатна немов би вживатися в образ кожного з цих світів, ототожнюватися з ним і розглядати все "його очима". І ось у залежності від того, якими очима ми у даний момент дивимось на якийсь об'єкт — Всесвіт, суспільство чи наше "я", — і виникає (відповідно) пізнавальне, моральне або естетичне відношення до об'єкта, той, другий чи третій вид

духовної діяльності, те, друге або третє начало"⁷. Тобто, естетичний компонент духовного життя людини має яскраво виражений особистісний характер. Мова тут йде, насамперед, про особистість як суб'єкт духовної діяльності.

На нашу думку, при розгляді естетичного ставлення людини до світу як ціннісно-проективного відношення особистості до реальності феномен мислення та його детермінанти можна проаналізувати також у цьому ракурсі. Людська думка породжується низкою факторів. Деякі з них мають передусім соціальну детермінацію, але окремі ґрунтуються переважно на індивідуально-ціннісних началах існування людини як суб'єкта духовного життя. Естетичні фактори мислення у системі його детермінації, з нашої точки зору, мають саме, таке походження. До них слід віднести специфіку пошуку і відбору предметних^{*} і непередметних форм^{**}, цінних для естетичного споглядання конкретної особистості (або рідше конкретного виду її естетичної діяльності), оцінки колориту предметного середовища (природного та штучного), створення чи споглядання гармонійної форми або композиції. Дані явища виступають об'єктами, активізуючими духовну діяльність окремої людини у межах певної групи, можливо, іноді і нечисленної за кількістю. І водночас — це об'єкти осмислення конкретною особистістю світу. Правда, досить специфічні — феноменальні, об'єкти. Вони виступають предметною базою мислительних актів, але в процесі їх відбору й оцінки переважає суто суб'єктивне начало. Тільки цінне в духовному аспекті для конкретної особистості буде виділене нею в інформаційному пошукові предметної основи її мислення. І відбір таких феноменальних об'єктів має характер своєрідної проєкції духовних процесів життя і діяльності людини на об'єкти зовнішнього світу. "Скажи, хто твій друг — і я скажу, хто ти", — говорить народна мудрість. Цю думку в контексті нашого дослідження можна так перефразувати: "Який твій внутрішній

світ і ти внутрішньо, так ти віднесешся до світу зовнішнього". Можливо, тому на сьогодні існує стільки думок про красу та її конкретних носіїв, вражаючи різними є людські естетичні ідеали в діахронії та синхронії, такими несхожими бувають естетичні смаки людей однієї соціальної групи, наприклад[^] сім'ї. Так, розглядаючи портрети красунь минулих поколінь, наш сучасник не завжди розуміє, чому Клеопатру VII Птолемея, Діану ді Пуатьє чи Жозефіну Богарне свого часу вважали вродливими. Їх оцінює у наш час людина з іншим духовним багажем і духовними запитами.

З нашої точки зору, при інформаційному відборі та пошукові цінних для осмислення конкретної ситуації, діяльності, вчинку тощо сигналів або повідомлень людина у системі своїх ціннісних орієнтацій спирається також на естетичні установки.

Естетична установка — це схема пошуку естетично значущої для особистості інформації про феноменальні характеристики об'єктів при спогляданні предметного середовища та його компонентів. Цінністю тут виступає емоційно-чуттєвий стан, що виникає при знайденні потрібного силуету, контуру, пропорції, ритму, колориту, фактури та подібного. Або ж цінністю є сам процес такого пошуку та його емоційно-чуттєве підґрунтя. Як зазначав Б. Паскаль: "У серця свої докази, яких не знає розум".

Естетичні установки можуть бути важливими факторами мислення людини. Вони формуються під впливом життєвого досвіду, духовних запитів особистості як певні схеми-шаблони мислительного акту, керуючі сприйняттям та інтерпретацією інформації у практиці, теоретичному пошукові, творчості.

Загалом підсумовуючи сказане, можна стверджувати наступне. Естетичні чинники людського мислення виступають передусім його активаторами як предметно-зорієнтовуючі фактори. Вибірковість предметної бази мислительного акту, спричинена ними, ґрунтується на активуванні емоційно-чут-

* Предметна форма (лат. forma — вид, образ, форма) просторова будова предмета як системи співвідношень точок, ліній, поверхонь, кутів, фігур, об'ємів та подібного, які мають певну величину.

** Непредметна форма — зорова ілюзія, що виникає у людини при спогляданні взаємодії декількох предметних форм, наприклад, гра тіней від гілля дерев, що падають на поверхню стіни, підлоги, асфальту.

ЕСТЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У РАКУРСІ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

тевої сфери людини і може розглядатись як інформаційно-предметний відбір та критеріальне вираження предметної організації людської думки. Окрім інформаційно-зорієнтуючої функції естетичні начала мислення виконують також евристично-оптимізуючу та аксіологічну функції. Посилюючи активність образно-спрямованого мис-

лення, естетичні чинники покращують результативність мислительного акту, включаючи в сферу осмислення не актуалізовані раніше факти, підсилюючи його креативний потенціал. До того ж, вони сприяють самоактуалізації та самовираженню особистості через мислительну активність та посилення її продуктивності в різних сферах життєдіяльності людини.

Література:

1. Baumgarten A. G. Theoretische Aestetik. - Hamburg, 1983. - P. 10.
2. Мамардашвили М. К. Эстетика мышления. - М.: Москов. школа политисследований, 2002.
3. Библер В. С. Мышление как творчество (введение в логику мыслительного диалога). — М.: Политиздат, 1975. - С. 387.
4. Певницкая Е. Л. Эстетика и мышление // Философские науки. — 2003. — №9. — С. 70.
5. Філософський енциклопедичний словник. - К.: Абрис, 2002. - С. 378.
6. Овчаренко С. В. Бінарність мислення та діалог в культурі // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. Збірник наукових праць. — К., 2003. — С. 57.
7. Никитин Е. П. Духовный мир: органичный космос или разбегающаяся вселенная? // Вопросы философии. - 1991. - №8. - С. 10.